

УДК 327(091)

МІЖНАРОДНИЙ ТА ОСОБИСТІСНИЙ ФАКТОРИ В ПРОЦЕСІ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Ластовський В.В.

Київський національний університет культури і мистецтв

У статті розглядається вплив міжнародного та особистісного факторів на процес формування українського козацтва наприкінці XV ст. Стверджується, що в цей період, внаслідок ряду міжнародних подій відбулася «геополітична революція», що вплинула на подальший розвиток світових міжнародних процесів. До таких подій слід віднести і появу українського козацтва, на що вплинули фактори як міжнародного, так і особистісного характеру.

Ключові слова: історичний процес, міжнародні відносини, українське козацтво, геополітична революція, колонізація, природний розвиток, зовнішня політика, суспільне явище, особистісний фактор, географічний простір, Кримський ханат.

Постановка проблеми. Походження українського козацтва – тема, що займає уми науковців від XVI ст. і до сьогодні, про яку будуть говорити і в майбутньому. Та навряд чи ця тема коли-небудь буде вичерпана. На сьогодні вже існує вагома кількість наукових досліджень, в яких обґрунтовуються ті чи інші версії та теорії появи цього явища у Східній Європі. Як правило, про походження українського козацтва дослідники пишуть в контексті суспільно-політичних чи соціально-економічних процесів. Разом з тим, забувають про міжнародні відносини. З точки зору теорії, «міжнародні відносини – це система стосунків, що виникає та існує завдяки процесові взаємодій між державами, а також іншими учасниками (субнаціональними та наднаціональними» [3, с. 80]. Але треба завжди мати на увазі, що держави створюються етносами, які у свою чергу є складовою частиною природного розвитку. З цього випливає, що і міжнародні відносини є наслідком природних процесів. При цьому варто зазначити, що при розгляді історичних ситуацій досить часто увага звертається на загальні умови, обставини чи причини і водночас ігнорується особистісний фактор. Але ж історичний процес твориться саме людьми у відповідності із їх особистими переживаннями, ідеями враженнями тощо.

Мета статті полягає у спробі визначення тих факторів, які вплинули на появу українського козацтва наприкінці XV ст.

Виклад основного матеріалу. Міжнародний фактор. Одну з головних ролей у природних процесах відіграють природні умови. З точки зору Л. Гумільова слід «...етнос вважати явищем географічним, завжди пов'язаним із ландшафтом, котрий його вміщує, що годіє адаптований етнос» [2, с. 12]. На природно-географічних умовах формування українського козацтва наголошували історики неодноразово (наприклад, Д. Телегін [3, с. 14]).

У XV ст. збіглися в часі цілий ряд подій, які, з першого погляду, між собою зовсім непов'язані і досить далекі як за змістом, так і за географією (в яких брали участь держави як суб'єкти міжнародних відносин, будучи виразниками волі своїх етносів):

1) закінчення Столітньої війни між Францією та Англією (1453),

2) падіння Константинополя внаслідок завоювання Мехмеда II (1453),

3) відкриття Америки Христофором Колумбом (1492),

4) перша документальна згадка про українських козаків (1492),

5) завершення Реконквісти в Іспанії (1492),

6) проголошення доктрини III Риму в Москві (за однією з версій, у 1492 р. її вперше висловив митрополит Зосима, а вже потім у 1520-х рр. відшліфовав і доводив до ідеалу старець псковського монастиря Філофей).

Всі ці події – складова частина єдиного процесу «своєрідної геополітичної революції», суть якої проявилася у падінні або зменшенні ролі імперій на світовій арені і переміщенні центру економічного життя в Західну Європу (Т. Орлова). «Політичні зміни XIV-XV ст. створили передумови для зовнішньої експансії європейців. А вона, у свою чергу, привела до формування світового ринку, що сприяло розвитку капіталізму як у самій Європі, так і в інших регіонах світу» [4, с. 214].

Яке ж місце в цьому процесі займає процес походження козацтва?

В першу чергу слід визначити основні характерні його риси в момент початку формування. Козацтво – це явище суто соціальне? Ні. Суто політичне? Ні. Тим більше, не культурне і не економічне! Але всі ці риси є характерними для нього у майбутньому. Від самого ж початку козацтво з'являється як формування з міжнародними амбіціями (спочатку в межах литовсько-татарсько-московських стосунків). Перші ж сутички показали про втягнення козацтва в проблеми стосунків державних структур Великого князівства Литовського, Кримського ханату і Москви. Причому саме козацтво виступало не як складова частина державного механізму, а як незалежний суб'єкт (хоч і досить аморфний, але швидко прогресуючий в своїй власній організації).

Таким чином, козацтво не можна вважати продуктом суто внутрішнім, що з'явився лише як наслідок внутрішньодержавної ситуації.

Що характерно для XV ст. в міжнародних відносинах:

1) початок формування національних держав у Європі, що було визначено завершенням Столітньої війни (1453),

2) початком протистояння по лінії Схід-Захід, що визначилося падінням Константинополя у 1453 р.,

3) відкриття Америки у 1492 р., що зробило Європу центром світу, а козацтво стало форпостом Європи у протистоянні зі Сходом (Москва, Крим, Туреччина),

4) закінчення побутування у Європі ідеї універсальної імперії після 1453 р. та зміщення її у Москву (на Схід) у формі ідеї III Риму,

5) зародження буржуазних відносин у Європі (Італія, Німеччина)

Українське козацтво має від самого початку два головних фундаменти:

1) національний характер, який відноситься до Західного світу,

2) міжнародний – бар'єр проти Східного світу: Туреччина, Крим, Росія (як імперія).

В цей час українські землі належали до Західного світу, який відмовився від ідеї імперії. В Росії навпаки – ця ідея стала пануючою для зовнішньої політики.

Колонізація українським населенням як невід'ємної частини східноєвропейського простору Степу співпадає у часі із західноєвропейською колонізацією всього іншого Світу. Але якщо Західна Європа не була обмежена у просторі, то козацтво – західними межами Сходу. Саме цим визначалося і створення форпостів – безліч по континентах від європейських країн і обмежена кількість від козацтва. Тому західноєвропейська колонізація розтяглася в часі аж до XVIII ст., а українська фактична завершилася вже у XVII-му ст. На ці колонізаційні процеси нашарувалося становлення нових відносин – буржуазно-капіталістичних.

Що властиве для козацтва на самому його початку і власне характеризує цей початок? По-перше, українське козацтво з'являється тільки під тиском зовнішніх обставин. По-друге, воно з'являється на чітко визначеній території (тобто має значення окреслене природне середовище). По-третє, від самого початку воно має національний характер (окремі учасники інших національностей у цьому процесі – це виняток і випадковість, але не правило; вони не визначали характеристику козацтва).

Особистісний фактор. Ще від XVI ст. історики почали відмічати вплив особистісного фактору на розвиток козацтва, акцентуючи увагу щоправда лише на діяльності державної і політичної еліти (О. Дашкович, П. Лянцкоронський, Б. Претвич, Д. Байда-Вишневецький та ін.). Але ж творення козацтва відбувалося в процесі розвитку загальної суспільної ідеї, яку виробляло і реалізовувало суспільство в цілому, яке складалося з окремих членів, об'єднаних цією ідеєю. Та для нащадків залишилася пам'ять головним чином про еліту, а імена більшості (за окремими винятками, відображеними в документах кінця XV ст.) рядових творців козацтва залишилися невідомими. Однак, саме із цілеспрямованих узгоджених дій невідомих особистостей і складається в цілому загальна суспільна ідея, відображена в кінцевих результатах суспільного руху.

Українське козацтво характеризує в першу чергу те, що воно виникло як суспільне явище (міжнародні відносини, між іншим, також є сус-

пільним явищем). Не державне, не політичне, не економічне і не культурне. Подібних характеристик воно набуло вже згодом, в наступні століття.

Але для виникнення будь-якого суспільного явища потрібен поштовх. Так само поштовх потрібен був і для виникнення саме українського козацтва.

Розглянемо деякі аналогії у світових процесах, пов'язаних із впливом особистісного фактору на їх розвиток. Наприклад, для виникнення християнства безпосереднім поштовхом була діяльність і смерть Ісуса Христа, для виникнення ісламу – діяльність Мухаммеда, для визволення Франції у XV ст. – діяльність Жанни д'Арк, для виникнення Реформації – 95 тез Мартіна Лютера, для формування політичних партій у Великобританії – прийняття виборчого закону у 1832 р. Тобто об'єктивний фактор (потреба у здійсненні певної ідеї) може реалізовуватися лише при наявності суб'єктивного інтересу, у соціумі – при спільності більшості суб'єктивних інтересів. При цьому варто звернути увагу на той факт, що в основі будь-якого поштовху лежить благородна мета – встановлення справедливості, звільнення від гніту тощо.

Українського козацтва до кінця XV ст. не було! Існування ж таких форм як «бродництво» чи «берладництво» не робить їх автоматично козацтвом. Існування ж татарського козацтва не робить його українським. Те ж саме можна сказати і про російське козацтво. Так, всі ці явища мають якісь певні спільні риси, але тільки «певні». Українське ж козацтво з'являється лише наприкінці XV ст., а якщо більш точно – то на рубежі 1480-90-х років, адже перші задокументовані згадки про нього відносяться до 1489-1492 рр.

На мою думку, для того, щоб створити таке явище як українське козацтво, потрібен був поштовх, який би збував все населення, який би об'єднав більшу його частину (якщо не все) навколо однієї ідеї.

Таким поштовхом могли стати події 1482 року – похід кримського хана Менглі-Герая на Київ.

Це був не рядовий похід і не черговий напад якогось випадкового татарського загону. Ця акція була спланована заздалегідь і мала цілком ясний замовний політичний характер. Організатором її виступив не знахабнілий вельможа-аристократ чи розбійник, а держава (Кримське ханство як складова частина Османської імперії)! Замовником – також держава (князівство Московське)!

За своїм розмахом і характером цю подію можна співвіднести з нападом на Київ наприкінці 1240 р. Різниця між ними хіба що в тому, що наслідком походу Батия стала окупація князівств і встановлення власної влади. Менглі-Герай такої мети не ставив.

Період 1482–1492 рр. – це «хронологічна вилка», в рамках якої з'явилася сама ідея творення козацтва і її практичне втілення. Зауважу наступне – ця ідея мала стихійний характер. Її творці і реалізатори не мали на меті створити саме козацтво. Саме тому і назва «козацтво» на це українське явище прийшла ззовні, а не стала самоназвою. Ідеєю ж була – формування військової самоорганізації населення, здатного без участі влади захищати себе і свої родини. Зразком же

для цього виступило реальне татарське козацтво, яке характеризувалося свободою від влади і можливістю широкого діапазону дій (військового, соціального, економічного тощо) на широкому географічному просторі без реальних обмежень.

Що ж стало благородною метою у випадку творення українського козацтва? Якщо пов'язувати між собою події 1482 і 1492 рр., то це – відплата, помста – у вузькому значенні справедливості; а в широкій перспективі – військова самоорганізація населення для створення системи самооборони. Саме тому легко пояснити зміст перших згадок про українське козацтво – розбійний напад на татарських та московських (які поверталися з Криму!) купців і торговців.

Між подіями 1482 і 1492 років є багато спільного (хоча сторони і загальна мета – різні):

- форма – військовий напад,
- зміст – розбій,
- суб'єкт – військові загони,
- об'єкт – мирне населення,
- предмет – нажива, матеріальна вигода.

Обидві події в рамках цієї «вилки» – напади 1482 і 1492 рр. – мали руйнівний напрям. Події 1492 р. можна розцінювати як наслідок 1482 р., як «хід у відповідь», як помсту за понесені моральні і матеріальні збитки.

Успіху ж становлення і розвитку козацтва сприяла не сама по собі його ідея, а її успіх та «безкарність» з боку офіційної влади. Ці перші успіхи надали ідеї масовий характер, в якому поєдналася ініціатива «низів» та організаційна сила місцевих «верхів». Саме тому перші успіхи, поєднані з масовістю, трансформували почат-

кову ідею в ідею самозбереження нації шляхом військової самоорганізації.

Швидкоплинний розвиток і становлення українського козацтва наприкінці XV – на початку XVI ст. стали можливими завдяки цілому ряду факторів (окрім соціальних, економічних, політичних і культурних причин), а саме:

- виробленню єдиної ідеї національної військової самоорганізації мирного населення,
- швидким і відчутним реальним результатам перших нападів,
- зацікавленості в результатах всіх учасників цього процесу,
- фактичній безкарності за свої дії,
- практичній підтримці і участі представників влади в походах,
- отриманню моральної і матеріальної сатисфакції за події 1482 р.

Висновки. Таким чином, по-перше, козацтво є природним продуктом (територіально-національним), по-друге, воно з'являється як складова частина розвитку міжнародних відносин (по лінії Схід-Захід як учасник національних процесів із функціями протиставлення ідеї універсальної імперії і захистом Європи як центру світу), по-третє, його метою стає підприємницька буржуазна діяльність з метою збагачення (уходи, напади, походи), по-четверте, походження українського козацтва в основі своїй має більше суспільно-психологічні мотиви походження і лише у другу чергу – економічні, політичні чи будь-які інші. Останні виступали тільки доповнюючим зовнішнім фактором. Але тільки внутрішній мотив є визначальним у будь-якій дії чи бездіяльності.

Список літератури:

1. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. / Д. Я. Телегін (відп. ред.) – К., 1997.
2. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. – Ленинград, 1990.
3. Мальський М. З., Мацяк М. М. Теорія міжнародних відносин. – К., 2007.
4. Орлова Т. В. Історія сучасного світу (XV-XXI століття). – К., 2008.

Ластовский В.В.

Киевский национальный университет культуры и искусств

МЕЖДУНАРОДНЫЙ И ЛИЧНОСТНЫЙ ФАКТОРЫ В ПРОЦЕССЕ ПРОИСХОЖДЕНИЯ УКРАИНСКОГО КАЗАЧЕСТВА

Аннотация

В статье рассматривается влияние международного и личного факторов на процесс формирования украинского казачества в конце XV в. Утверждается, что в этот период, вследствие ряда международных событий произошла «геополитическая революция», повлиявшая на дальнейшее развитие мировых международных процессов. К таким событиям следует отнести и появление украинского казачества, на которое повлияли факторы как международного, так и личного характера.

Ключевые слова: исторический процесс, международные отношения, украинское казачество, геополитическая революция, колонизация, естественное развитие, внешняя политика, общественное явление, географическое пространство, Крымский ханат.

Lastovkyi V.V.

Kyiv National University of Culture and Arts

INTERNATIONAL AND PERSONAL FACTORS DURING UKRAINIAN COSSACKS ORIGIN

Summary

The article considers the impact of international and personal factors on the formation of Ukrainian Cossacks in the late fifteenth century. It is alleged that during this period, as a result of a number of international events took place, «geopolitical revolution» that influenced the further development of global international processes. It is necessary to refer to such events also emergence of the Ukrainian Cossacks which get under influence of factors of both the international and personal character.

Keywords: historical process, international relations, Ukrainian Cossacks, a geopolitical revolution, colonization, natural development, foreign policy, social phenomenon, geographical space, Crimean Khanat.